

период). – М.: Наука, 1989. – 256 с. 9. Мюллер А. Элементы государственного искусства. – СПб., 1809. 10. Фихте И.Г. Закрытое торговое государство. – М., 1923. 11. Штаммлер Р. Закономерность правового порядка и народного хозяйства. – Киев, 1904. 12. Чичерин Б.Н. История политических учений. – М., 1877. – Ч. 4. 13. Щекотихин В.Н. Этатизм и его роль в укреплении современной государственности: зарубежный опыт и российские тенденции //

Вестник ВолГУ. Серия 4. – 2008. – № 1 (13). – С. 115-122. 14. Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. Изд. 3-е. – М.: Советская энциклопедия, 1978. – Т. 30. Эклибрис – Яя, 1978. – 632 с. 15. Jhering R. von. Der Zweck im Recht. 3. Aufl. Leipzig, 1893. Bd. 1. S. 320. 16. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 2. 17. Иеринг Р. Борьба за право. – К., 1873.

Драч О.О.

*к.і.н., доцент кафедри історії та етнології України
Черкаського національного університету ім. Б.Хмельницького (Україна)*

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ ВИПУСКНИЦЬ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСІВ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ У 1870-1880-Х РР.

У середині ХІХ ст. у Російській імперії актуалізувалося питання жіночої освіти, наслідком чого стало формування потужної мережі відкритої, доступної для всіх станів середньої дівочої школи. Правове становище випускниць середніх навчальних закладів чітко визначило «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», що вступило в дію 24 травня 1870 р. Учениці, нагороджені медалями по закінченню загального курсу, і які прослухали курс 8 педагогічного класу, отримували звання домашніх наставниць; схвальний атестат гімназії та закінчення педагогічного класу гарантував права домашніх учительок; решті випускниць загального курсу середньої школи надавали права вчительок народних училищ [1, с. 48-50]. За законом особи зі звання домашньої вчительки та наставниці мали право організувати приватні навчальні заклади, викладати у приватних та державних навчальних закладах, займатися навчанням в родинях на дому та отримувати пенсії за вислугою років [2, с. 185].

Уряд спробував частково вирішити і проблему викладацького контингенту жіночої середньої школи. Жінки могли бути викладачами у середніх навчальних закладах для дівчат тільки за наявності звання домашніх наставниць та вчительок [1, с. 28]. Причому у примітці до ст. ХХІІ Положення законодавці прямо вказали на пріоритетність жінок-педагогів у трикласних прогімназіях та перших трьох (молодших) класах дівочих гімназій. Наступним кроком у визначені сфери діяльності жінок став указ від 14 січня 1871 р. «Про допуск жінок на службу в громадські та урядові заклади», де чітко визначили напрям загальної державної стратегії в аспекті працевлаштування «слабкої статі»: «Заохочувати жінок на виховній ниві, де вони вже займали посади вчительок у початкових та нижчих класах жіночих гімназій, та надати можливості навчальному відомству

розширити коло їх діяльності в цій сфері» [3, арк. 6]. Логічно, що філософія цитованого законодавчого акту додавала сподівань на визначення правового становища слухачок Вищих жіночих курсів (далі ВЖК. – О.Д.), перші з яких почали діяти з 1872 р. у Москві. Варто нагадати, що створювалися ВЖК як приватні навчальні заклади, без жодних державних субсидій і утримувалися на кошти від оплати слухачок за навчання. Для вступу потрібно було свідоцтво про закінчення середньої школи, пізніше обов'язковою вимогою став і диплом домашньої вчительки.

Оскільки в Російській імперії отримання вищої освіти надавало юнакам відповідні чини, то природно, що за аналогією організатори вищої жіночої школи та зацікавлена громадськість зі створенням ВЖК поставили питання про відповідні права для випускниць. Так, на думку професора В.І. Гер'є, проходження курсу вищої школи виконувало не тільки важливу просвітницьку місію «розширення загальної освіти «слабкої статі», а й повинно було сприяти професіоналізації» удосконалення знань з обраних наук задля отримання можливості вчителювати у всіх класах жіночих закладів [4, с. 698]. Професор наполягав на доцільності надання випускницям диплому старшої вчительки, оскільки зі створенням ВЖК, де гімназистка чи інститутка отримувала наукову освіту, усувалася підстава їх недопущення до укладання в старших класах цих навчальних закладів [5, арк. 132]. Підтримав його і професор О. Шкляревський із Києва, указуючи на необхідність дотримання принципу рівності у працевлаштуванні, отже при відповідній кваліфікації допустити жінок до вчительських посад у як у жіночій, так і чоловічій середній школі [6, с. 33]. Про нагальність потреби кваліфікованих викладачок у дівочих гімназіях свідчили і запити їх адміністрації. Так, попечитель Рязанської маріїнської жіночої гімназії влітку

1874 р. не приховував від керівництва освітнього відомства труднощі з формуванням власного педагогічного контингенту і прохав про дозвіл призначати на вчительські посади у старші класи домашніх учительок, успішних випускниць ВЖК Гер'є [5, арк. 33]. Але відповідь Міністерства народної освіти (далі МНО. – О.Д.) на запит з цього приводу не залишала жодних сподівань на покращення ситуації на місцях: «Випускницям ВЖК Гер'є не надано жодних прав, крім тих, що вони вже мали» [5, арк. 34]. Проте, саме надання успішним слухачкам курсів переваг порівняно з гімназистками професор Гер'є визначив як одну з найперших умов належного розвитку вищої жіночої освіти в державі [5, арк. 125]. Попечитель Казанського навчального округу Шестаков запевняв МНО, що вихованки ВЖК можуть стати гарними вчительками для дівочих гімназій та прогімназій, оскільки навчальні заклади потребували власного педагогічного персоналу [5, арк. 135]. Доречність такого заходу підтвердили і дії засновників ВЖК у різних містах – Києві, Санкт-Петербурзі, Одесі та Харкові, що в установчих документах (проектах статутів) передбачили надання випускницям права викладання в усіх класах жіночої середньої школи [7]. У пояснювальній записці до проекту статуту Одеських ВЖК професор О.С. Трачевський, котрий суттєвим завданням курсів визначив підготовку вчительок з усіх предметів середньої школи, насмілився клопотати перед урядом про зрівняння в правах кращих слухачок з учителями гімназій з університетською освітою [8, арк. 4, 15].

Доцільно розглянути як реагувала вища освітня інстанція Російської імперії на запити щодо визначення правового становища випускниць ВЖК. Кожне окреме звернення з регіонів перед прийняттям рішення ретельно вивчали і обговорювали на Вченому комітеті МНО. Засідання комітету 31 жовтня та 28 листопада 1877 р. присвячені саме питанню правового становища випускниць діючих та проєктованих до відкриття ВЖК, на останнє з яких запросили засновника столичних курсів професора К.М. Бестужева-Рюміна [9, арк. 17]. Доповідач у справі зазначив, що за височайше затвердженням 22 квітня 1868 р. рішення Державної Ради та сформованим на підставі цього МНО правилам, особи, котрі бажали набути звання вчителя гімназії та прогімназії відомства імператриці Марії (йому підпорядковувалися більшість жіночих навчальних закладів) складали іспити як і на звання вчителя гімназії та прогімназії [9, арк. 19 зв.]. З огляду на це, надання права викладання у всіх класах жіночих гімназій та прогімназій без закінчення університетського курсу чи складання іспиту суперечить даному

закону. У цілому Вчений комітет МНО дотримувався виваженої позиції рівності прав за однаковості вимог до претендентів, а тому раціональним визнав надання жінкам аналогічних з чоловіками прав на викладання тільки за умови доведення відповідних знань [9, арк. 20]. Остаточне ж рішення по справі передали до освітнього відомства.

Позицію МНО з даного питання допомагає виявити збережене офіційне діловодство. Лист міністра народної освіти від 24 грудня 1877 р. до пані О.І. Карнович засвідчив нез'ясованість питання про права випускниць ВЖК, що стало підставою для затримки затвердження Положення про ВЖК у Києві [9, арк. 22]. Але навесні 1878 р. в одному з чергових листів до попечителя Московського навчального округу, зважаючи на п'ятирічний досвід функціонування навчального закладу професора Гер'є та враховуючи неодноразовість звернень останнього, міністр Толстой зауважив, що «не визнає можливим надавати випускницям ВЖК право викладання у всіх класах жіночих гімназій та прогімназій тільки за успішне прослуховування курсу», нагадавши, що курси Гер'є – приватний навчальний заклад [5, арк. 161]. Такої ж думки дотримувалися й інші посадовці. Даючи відзив на проєкт реформування жіночих курсів при 3-й чоловічій гімназії у ВЖК, попечитель Московського навчального округу відверто зауважив на наявні в запропонованому проєкті недоречності, найголовнішою з яких вважав можливість приватного навчального закладу надавати випускницям право викладання у всіх класах дівочих гімназій та інститутів [8, арк. 60]. Інформація в листі до організаторів ВЖК у Києві містить ґрунтовний виклад позиції освітнього відомства з питання. Категорично заперечили можливість надання права викладання у всіх класах жіночої середньої школи тільки закінченням курсу ВЖК, підставою чого стали приватний характер навчального закладу та неоднаковість підготовки слухачок та студентів [10, арк. 4]. Проте позиція міністерства, на думку автора, не являлась виключно заборонною, оскільки залишала шанс набуття представницями «слабкої статі» таких прав на аналогічних з учителями середніх закладів умовах, а саме після складання спеціального іспиту в університетах. Міністр народної освіти навіть доручив попечителю Київського навчального округу запропонувати раді університету розробити проєкт спеціальних іспитів для жінок, котрі бажали отримати право викладання в усіх класах жіночих гімназій та прогімназій [10, арк. 4 зв.]. Оскільки аналогічне розпорядження МНО поширили по всім навчальним округам, а перший випуск на Казанських ВЖК засвідчив бажання слухачок

присвятити себе переважно педагогічній діяльності, то рада місцевого університету без зволікань передала у 1878 р. на розгляд проект правил таких іспитів [11, с. 3]. Така позиція освітнього відомства дала підстави публіцистиці, обізнаній з міністерськими пропозиціями університетам, для висновку про уважне ставлення вищої інстанції до наукової освіти дам і сподівань на її правильний розвиток [12, с. 1]. Комітет Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК пішов ще далі, і дії МНО оцінили як вирішення принципове питання надання жінкам права викладання у всіх класах гімназій [13, с. 17].

Нових сподівань на вирішення питання правового становища випускниць ВЖК додала постанова МНО від 7 березня 1879 р., за якою успішним випускницям восьми класів жіночої класичної гімназії пані Фішер у Москві надали право викладання в чотирьох молодших класах чоловічих гімназій та прогімназій та в усіх класах жіночих гімназій відомства МНО [14, с. 970]. При чому наявним уже був прецедент: у 1878 р. міністр народної освіти Д. Толстой призначив М. Кузьміну викладачем французької мови у Кронштадтське реальне училище, мотивуючи це її досвідченістю. Організатори курсів та небайдужа громадськість з надією чекали відповідного рішення щодо вищої жіночої школи, висловлюючи побажання, щоб доля викладачок не залежала від уподобань міністрів чи решти посадовців, а була санкціонована законом.

Адміністрація Київських ВЖК з питання визначення правового становища курсисток демонструвала послідовно наполегливу позицію. Скориставшись перебуванням у Києві у вересні 1881 р. міністра народної освіти, педагогічна рада курсів принагідно клопотала про надання випускницям права викладання у жіночій середній школі [9, арк. 271]. У зв'язку з наближенням першого випуску слухачок на ВЖК у Києві навесні 1882 р. педагогічна рада звернулася з новим клопотанням про надання прав слухачкам, наголошуючи, що цей захід по суті є лише розширенням прав, отриманих дівчатами по закінченню гімназії, та, намагаючись попередити відмову, навела аналогію з наданням таких приватній жіночій гімназії Фішер у Москві [15, арк. 4]. Відповідним чином діяли і на столичних ВЖК, де педагогічна рада курсів вдосконалювала навчальну програму так, щоб слухачки могли якнайповніше та найкраще ознайомитися з

предметами, що входили до програми іспитів для бажаючих викладати у середніх навчальних закладах. Але спроби кількох випускниць ВЖК, котрі клопотали про дозвіл скласти іспит на вчителя гімназії, були відхилені навчальною адміністрацією [13, с. 17].

Утім, незважаючи на щорічні клопотання педагогічної ради та комітету Товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким ВЖК, успішним випускницям закладу не надали права викладання у всіх класах жіночих гімназій. На щорічному акті випуску курсистки отримували тільки свідоцтво про проходження повного навчального курсу ВЖК із зазначенням успіхів з кожного предмету [16, с. 13]. Така ситуація характерна для всіх ВЖК в Російській імперії. Фактично, в реальному житті жіноча молодь з вищою освітою влаштовувалася на роботу на підставі атестатів про середню освіту, що гарантували визначені законодавством права. Загальна атмосфера підозр учнівської молоді в політичній неблагонадійності з боку силових структур у 1880-х рр. відбилася і на спробі обмежити працевлаштування випускниць Санкт-Петербурзьких ВЖК. Як згадував професор І.М. Сеченов, до начальства дійшло, що «бестужевки» виходять з закладу зі свідоцтвами про закінчення курсу, але для отримання місця користувалися не ними, а атестатами середньої школи. Одного дня столичний обер-поліцеймейстер Грессер затребував з курсів атестати всіх слухачок, а повернувшись, уже зі спеціальною відміткою, що вказувала на приналежність власниці до «бестужевок», розпорядившись не допускати до вчителювання осіб з такими документами [17, с. 161].

Водночас, допуск дівчат, які закінчили ВЖК, до викладання у всіх класах жіночих гімназій та інститутів був нагальним не тільки через їх особисте бажання працювати на педагогічній ниві в умовах міського середовища та зайняти більш високооплачувані посади, а й з точки зору незадовільного викладацького складу значної частини середніх жіночих навчальних закладів. Попечителі навчальних округів однотайно повідомляли МНО про суттєву громадську корисність жіночих гімназій, швидко їх кількісне зростання та співчутливе ставлення широких верств громадськості до них, а тому питання кадрового контингенту дівочої середньої школи було тісно пов'язане з визначенням правового становища випускниць ВЖК і стало важливою соціальною проблемою країни в умовах модернізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Положение о женских гимназиях и прогимназиях министерства народного просвещения // Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / Сост. М. Родевич. – СПб.: Тип. М.А. Хана, 1884. – разд. пагин. 2. Домашние наставницы и учительницы // Алфавитный сборник законоположений и распоряжений помещенных в циркулярах по Санкт-Петербургскому учебному округу с 1883 по 1893 г. / Сост. В. Демант. – СПб.: Тип. И Лит. А. Якобсона, 1895. – С. 183-186. 3. Центральный історичний архів Москви. Ф. 459. Оп. 5. Спр. 50. 4. Герье В.И. Теория и практика женского образования // Вестник Европы. – 1877. – Т. 2. – Кн. 4. – С. 645-700. 5. Російський державний історичний архів (далі РДІА). Ф. 733. Оп. 191. Спр. 198. 6. Об отличительных свойствах мужского и женского типов в приложении к вопросу о высшем образовании женщин: Речь на Университете Св. Владимира 9 января 1874 г. профессора А. Шкляревского. – К.: Университетская тип., 1874. – 47 с. 7. РДІА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 301. Арк. 8, 10; Ф. 733 Оп. 191. Спр. 369. Арк. 18. 8. РДІА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 318. 9. РДІА. Ф. 733. Оп. 191. Спр. 301. 10. Центральный історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАУК). Ф. 442. Оп. 828 (1878). Спр. 146. 11. Осокин Н. Высшие женские курсы в Казани. – СПб.: Тип. В. Демакова, 1878. – 6 с. 12. Высшие женские курсы в Киеве // Киевлянин. – 14 октября 1878 г. – № 122. – С. 1. 13. Извлечение из отчета Общества для доставления средств Санкт-Петербургским ВЖК за 1885-1886 г. – СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1887. – 54 с. 14. О правах воспитанниц, окончивших курс восьми классов женской классической гимназии г-жи Фишер // Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 7. – СПб.: Тип. МВД, 1883. – С. 970. 15. ЦДІАУК. Ф. 707. Оп. 87. Спр. 6539. Арк. 4. 16. Общество для доставления средств высшим женским курсам: Отчет за 1881-82 г. – СПб., 1883. – С. 13. 17. Автобиографические записки Ивана Михайловича Сеченова. – М.: Изд-ние «Научного слова», 1907. – 194 с.

Ерыгина В.И.

*доцент кафедры теории и истории государства и права
Белгородского государственного университета (Россия)*

ТРАКТОВКА ПОНЯТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ КАК ПОСРЕДНИКА МЕЖДУ ОБЩЕСТВОМ И ГОСУДАРСТВОМ В ТРУДАХ РОССИЙСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX-НАЧАЛА XX ВВ.

Одной из серьезных проблем теории и практики государственного строительства во все времена была и остается проблема взаимоотношений общества и государства. Становление правового демократического государства немыслимо без тесной связи с институтами гражданского общества, активно участвующими в реализации государственной власти на основе принципа представительства, который подразумевает выражение народной воли и интересов в процессе правотворчества и правоприменения. Одним из наиболее организованных устойчивых социальных институтов, выполняющих посреднические и представительские функции во власти, являются политические партии. Исследованием понятия политической партии и ее роли в качестве посредника между обществом и государством занимались многие российские мыслители, начиная еще со второй половины XIX – начала XX вв., с момента появления этих социально-политических институтов в зарубежных странах и в России. Главную задачу данной статьи автор видит в анализе концепций политических партий, сложившихся в российской юридической науке в указанный период, для того, чтобы раскрыть основные признаки, политико-правовую сущность, юридическую природу и

практическую значимость партий для формирования гражданского общества и правового государства.

Среди российских мыслителей второй половины XIX – начала XX вв. встречается двойственное отношение к политическим партиям. С одной стороны, они считали, что партии в силу их происхождения, как части общества, разделяют его на враждебные друг другу группы населения, между которыми ведется непримиримая борьба за власть, что, в конце концов, приводит к краху самого государства. С другой стороны, многие ученые сходились во мнении, что политические партии являются необходимыми элементами демократического строя, выражающими политическую волю народа или, по крайней мере, отдельных его групп.

Подобное двойственное отношение к политическим партиям прослеживается во взглядах известного правоведа, профессора А.Д. Градовского, который наряду с резкой критикой партий и их борьбы вынужден был признать, что они являются необходимыми условиями представительного правления. Последствия образования партий и борьбы между ними, по мнению А. Д. Градовского, таковы, что общество, в конце концов, «распадается на враждебные лагеря», в нем